

100 AASTAT KODALUKKUDE KADUMISEST – TALUMEHE INSENERLIKU MÕTLEMISE ISEÄRASUSTEST NING GLOBAALSETEST SEOSTEST

HEIDI SOLO

Eesti Disainerite Liidu
liige, Eesti Rahvakunsti
ja Käsitöö Liidu juhatuse
liige, puukäsitöö õpetaja,
kodalukkude uurija

Miks just kodalukud?

Õppides rahvapärast puukäsitööd Olustvere TMK-s soovitas kursuse juhendaja puust luku valmistamist. Kodaluku teostamine tundus muis.ee piltide põhjal üle mõistuse keeruline. Sestap otsisin hädavajalikku materjali Google otsingu kaudu. Nii sattusin lugema ammust Äripäeva artiklit, kus lukuspetsialist Aivar Piirisild tutvustas erinevaid lukusüsteeme oma erakoost. Nende hulgas leidsin kodalukk. Otsisin ta üles ja küsisin nõu. Tegemist on arhitektoonilise siseehitusega süsteemiga, mis kõnetas mind eriliselt minu arhitekti hariduse tõttu. (Arhitektoonika on kunstiteose ülesehitus, mille puhul peamised ja teisejärgulised elemendid täiendavad üksteist.) Valmistasin esimese kodaluku 2014. aastal. Peale mainitud Äripäeva artiklit, lukuspetsialist Aivar Piirisilla selgitusi ja saades aimu, et iga talumees teigi oma insenerlikku taju kasutades eripärase kodaluku, kuigi raskusjõu toimel töötavad 99% neist, tekkis huvi oma teadmisi antud valdkonnas laiendada. Nii sai minu eeskujuks erakoos asuv klassikaline skandinaavia-tüüpi kodalukk. Kodalukkude puhul on tegemist Eesti aladel enamasti aidalukkudena kasutamist leidnud läbinisti puitkonstruktsiooniliste süsteemidega, mille tööpõhimõtte eripäraks on raskusjõu toimel lukustusdetailide riivistumine. Erinevalt kaasaegetest mehaanilistest lukusüsteemidest, milles võti on pööratav, tõstab kodaluku võti lukustusdetailid nende riivistusasendist üles või siis üksikutel juhtudel puust võtit keeratakse veerand pöõret. Tööprintsip on sarnane, ometi on kõik lukud täiesti erinevad. Talumees valmistab kodaluku oma aidade vajaduspõhiselt ise, pannes sinna sisse oma kavaluse. 95% kodalukkudest töötavad raskusjõu toimel. Sisuliselt on tegemist lahtise harktappeotisega.

skandinaavia-tüüpi kodalukk (võrdluseks Ungari
ja Poola kodalukud)
läti-tüüpi kodalukk
rooma-tüüpi kodalukk
egiptuse-tüüpi kodalukk (k.a. Aafrika lukud)

Riivlukk Paeknast

Mõned aastad tagasi läksin oma lõputööks valmistatud kodalukkudega Gotlandile. Seal rääkis üks eestlasest möödakäija, kuidas tema vanatädi talu aidal on siiani ees kodalukk. Vanatädi oli küll juba lahkunud ja talu müügis, aga Nabala külas see talu asuvat. Mu silmad läksid kohe ruuduliseks. Pea kogu elu olen Kiili vallas elanud ja ei teagi. Möödakäija viitas kohalikule kõiketeadjale Salme Väljataqale. Tagasi jõudes, võttis mu õde Margit Miller Salmega ühendust. Kahjuks ei suutnud me tuvastada nii ebamäärase info peale, millise taluga on tegemist. Salme küsis, kas oleme nõus Tõnu talus leiduvat puust lukku üle vaatama. Selgus, et tegemist oli klassikalise riivlukuuga. Hiiumaal selgusid seosed kodalukkude ja riivlukkude samaaegse kasutuse osas. Õnneks polnud riivluku omanik Kuldar Väljataqa kitsi oma riivluku näitusel eksponeerima. Lisaks lukule on näitusel väljas ka üks, millel lukk varasemalt paiknes. Eesti Rahva Muuseumi konservatorid külmutasid enne näitust kõik vanast puidust erakoegade eksponaadid, et tagada eksponaatide maksimaalne säilimine.

Lübecki lukk

Viiteid Lübeckis olevatest riivlukkudest leiab pea 100-aasta tagusest ERMi aastaraamatust (1926). Mingi vaist ütles, et tahaks üle küsida, kas neil juhuslikult riivlukkude kõrval kodalukku/kodalukke pole. Otsisin erinevaid kontakte. Vastuseid aga ei tulnud. Leinbock (artikli „Puulukud“ autor) viitas koguja R. Karutzi artiklile kogumisaastast (1918). Kirjutasin meie raamatukogu juhataja Taie Saarele, et ehk tal õnnestub sellise artikli koopia mingeid temale teadaolevaid kanaleid pidi kohale meelitada. Taie abiga õnnestus mul 2016. a vastav artikkel osta. Seal leidus viide Hiiumaa päritolu kodaluku kohta.

Miks just aidalukk?

Luku taha peideti kõige suurem vara – aastane toiduvaru. Luku keerukus näitas tegija taiplikkust, insenerlikku mõtlemisuskust. Tihti arvatakse, et kodalukk on sirgete servadega klotside kogum (harktappseotis), mida on väga lihtne valmistada ja igaüks saab sellega hakkama. Päris nii see ikkagi pole. Igal tegijal on oma trikid ning päris sirgetest detailidest need tappseotised ei koosne. Tolleaegne inimene väärtustas kasutusmuugavust ning kerged kumerused pealtnäha sirgete servade juures tagavad lukusüsteemi parema liikuvuse. Täielikult tänapäevaste masinatega täpselt sirgeservsena valmistatud kodalukud on muutuva õhuniiskusega ruumidesse sobimatud. On võimalik kogeda nii paraja traditsioonilise loksuga kui üsna täpselt tehtuid ja tajuda, kui erinevad kõik eksponeeritud lukud on.

Leesmentide perekonna legend ja taqamaad

Eesti kodalukkude uurimise ajal sattusin ka alljärgnevale huvitavale lõngaotsale. Õigusajaloolane Leo Leesment on rääkinud: “1930. aastatel soovitati kõigil võtta eesti nimed. Ka mina hakkasin juba mõtlema, kas ma seda teen või mitte. Aga siis tulid appi professor Andrus Saareste ja Johannes Voldemar Veski, kes ütlesid, et mul on puhas eesti nimi. Nad näitasid mulle Wiedemanni ja August Wilhelm Hupeli sõnaraamatuid – mul endal need puudusid –, kus on nimi Leesment sees. Saksa keeles Schlosser või Klenschmied. Omal ajal olid ju puulukud ja meil nimetati nende valmistajaid leesmentideks või ka leesmetiteks. Kui hiljem tulid juba metallist lukud, tuli ka uus sõna – lukussepp.” (L. Lauri Kirjutamata memuaare, Tammerraamat 2013)

Ajaloolase ja tuntud keskaegsete kroonikate tõlkija Ivar Leimuse andmetel tuleneb sõna 'leesment' nähtavasti alamsaksa sõnast 'klensmed' – peensepp, lukksepp. Eesti keeles kaovad laensõnade alguse konsonandid sageli ära ja mõned tähed sõnas võivad asukohta muuta, et suupärasem oleks. Nii et lukksepp küll, mis materjalist neid lukke aga tehti, sõnast endast paraku ei selgu. Suure tõenäosusega on kas sõna ajas kaduma läinud või omasid keeleteadlased eelmise sajandi kolmekümnendatel rohkemat informatsiooni, milleni tänapäeva uurijad veel jõudnud pole. Teise versioonina võib leesment olla tuletis rootsikeelsest sõnast 'klensmide', mis tähendab tööriistavalmistajat. Mõlemad variandid kõlavad usutavalt. Küll aga leidub näiteks Lihula peatänava ääres ajalooliste hoonete hulgas maja Tallinna mnt 9 aadressiga, kus fassaadil ilutseb silt, mis kinnitab krundi kuuluvust enne 1645. aastat Marten Klenschmiedile. Nii ilus oleks mõelda, et tegemist võis olla tol ajal lukksepa ametinimetusest tuleneva liignimega. Kui Leo Leesment on kirjutanud, et metallist lukud on puulukudega võrreldes hilisemat päritolu, siis on ikkagi teada, et vähemalt mõnda aega olid metall-lukud ning puulukud kasutusel paralleelselt. Linnades, kus jõukus suurem, pigem metallist lukud ja maal nii metall- kui puulukke. Maamees ju ei raatsinud naturaalmajanduse tingimustes väga raha välja anda ja kui miskit vähegi ise valmistada sai, siis rakendati omi oskusi. Puulukk oli käsitööoskustega talupidajale kahtlemata jõukohane valmistada. See on üks põhjusi, miks leidub nii palju erinevate kuju ja mõõtmetega, aga ometi sarnase tööpõhimõttega puulukke muuseumide fondides. Iga tegija pani oma “kriuka” luku sisse, et lihtsaid gravitatsiooni põhimõttel töötavat lukke oleks nende arvates keerulisem muukida. Mulgimaal teadaolevalt kasutati aida ees puust kodalukku ja sahvri ees käis metallist taba (...aitel olliv puuluku, külma kammertel olliv tabase...). Viide pärineb Mulgi sõnastikust. Linnaleidude hulgas pole siiani aga teada isegi ühtki puuluku detaili katket. Kodalukke on mitmetes väljaannetes (ilmselt teadmatuses) nimetatud mustlaslukkudeks, pakklukkudeks, lõkatsiteks. Kodalukk tähistab puhtpraktilist eset millegi lukustamiseks. Mustlasluku puhul on pigem tegemist ikkagi praktilise kasutusega mänguasjaga või siis on nimetatud lukku mõnes paigas oletatava sissetungija järgi. Pakklukkudeks on aga nimetatud puitkorpusesse paigutatud metallsisu ja metallvõtmega lukustussüsteeme. Lõkatsiteks on peale kodalukkude nimetatud ka lokulaudu, kangastelgi jpm esemeid. Tundub, et tegemist on pigem rahvapärase üldnimetusega paljudele erinevatele loigatavatele ja liikuvate detailidega puitesemetele.

Erinevad puiduliigid

Kodalukkude materjali valik, mõõtmed ja proportsioonid on varieeruvad, sõltudes palju neid valmistanud meistri käekirjast ja oskusest materjali valida. Kuiigi sobivaimateks puuliikideks peetakse siinsetel aladel kase- ja vahtrapuitu, leidub muuseumide kogudes puulukke ka saarest, tammest ja isegi kuusest. Kase tihe kasutus kodalukkude valmistamisel on tingitud tema laiaast kasvualast ning sellest tulenevast kättesaadavusest. Vaheer on meie esivanemate poolt hinnatud kui kõige libedama kiuga kohalik puuliik, mis tagab parema kasutusmugavuse ja lukumehhanismi tõrketa töö. Okaspuitu on kodalukkude detailide valmistamiseks kasutatud vähe, kuna suure vaigusisalduse tõttu tekib oht luku mehhanismi kinni kiilumiseks. Hoolimata info vähesusest võib arvata, et lukkude valmistajateks olid puukäsitööd valdavad talumehed ise ning lukke valmistati vajaduspõhiselt oma hoonete tarvis olemasolevast käepärasest kuivanud puitmaterjalist, mis polnud kogutud kaugemalt kui 50 km raadiusest elukohaga piirnevalt alalt.

Kodalukkude muukimisest

Harju- ja Raplamaal tegutsenud Rummu Jüri ja tema hinnangud kodalukkudele. Minu järelalus kodalukkude muukimisest pärast erinevate lukutüüpide proovimist – tegemist pole matemaatiliselt läbimõeldud tegevuse vaid suure kunstiga. Muukimise protsess on nõnda pikaldane, et otsese vajaduse puudumisel võiks seda tegevust mitte teostada.

Kodalukkudest tänapäeval

Tänapäeval võiks kodalukke kasutusele võtta rehielamu-tüüpi suvekodude interjööris, sahvrite ustel, baarikappide ustel jne. Läheneda saab loominguiliselt.